KHAZAR PALIMPSEST – THE SUBVERSION OF THE HISTORIOGRAPHIC SPEECH

Peici Gordana-Nicoleta
PhD. student, Western University of Timişoara

Abstract: Milorad Pavić brings Serbian literature to the attention of literary criticism by publishing the Dictionary of the Khazars *in 1984 that combines history, its reflection, myth and legend. Because of the existent gaps created by controversies throughout history, the theme of the Khazars allows him to apply the particularities of postmodernist fiction in his novel. The main orientations in literary criticism approach the study of the form, the three dimensionality of the work, the relationship between the author, the character and the reader, focusing in particular on the central place given to the latter, as well as on the fantasy and oneiric elements found in the novel. This paper proposes the approach of* Dictionary of the Khazars *through three levels of emphasis on the relevance of the palimpsest metaphor in the interpretation of the text. Starting from the postmodernist theory and that of the representation specific for the historiographical metafiction, the paper analyzes first the structural level of the novel, continuing with the documentary one, as well as the thematic level generated by the first two. The three levels testify to the existence of the palimpsest metaphor within each of them. Using postmodernist techniques, Pavić combines true and false sources, providing contradictory information. The author highlights the mechanism of building the historiographical discourse through not just the past of the Khazars, but through the history of its representations thanks to the coexistence of several points of view specific to the three religions: Christian, Islamic and Jewish.*

Keywords: historiographic metafiction, subversion, representation, Dictionary of the Khazars, palimpsest

Controversele vizând istoria khazarilor au prilejuit deschiderea noilor orizonturi atât în cercetarea ştiinţifică a scriitorului sârb Milorad Pavić, cât şi în creaţia sa literară. Dispariţia poporului khazar de pe scena istoriei, precum şi misiunea khazară şi discursurile pierdute ale lui Constantin Chiril l-au interesat pe acest autor încă de pe vremea studenţiei când pregătea o lucrare pentru seminarul profesorului Fragoljub Pavlović (Babić, 2000: 130). Cu o bogată experienţă de istoric literar, dar şi bucurându-se de aprecierea criticii literare sârbeşti după debutul din 1967 cu volumul de poezii *Palimpseste*, urmat, în 1973, de povestirile sub titlul *Cortina de fier*, Milorad Pavić utilizează materialul colectat privind problema khazară în elaborarea unui alt tip de roman. Astfel, la douăzeci şi trei de ani de la obţinerea premiului Nobel de către Ivo Andrić, literatura sârbă este plasată din nou în centrul atenţiei, în 1984, prin publicarea operei *Dicţionar khazar: roman-lexicon în 100.000 de cuvinte* sub egida editurii „Prosveta".

Încă de la începuturile sale, creaţia literară a lui Pavić se află sub semnul palimpsestului, dovadă fiind titlul primului volum de poezii. Datorită îmbinării diverselor surse şi documente sau chiar false documente în vederea reconstituirii primului exemplar al acelui *Lexicon Corsi* editat de Joannes Daubmannus în 1691 şi distrus de către Inchiziţie în 1692, *Dicţionarul khazar* reprezintă un exemplu de abordare în proză a metaforei palimpsestului. Cum ar putea fi însă regăsită între coperţile dicţionarului lui Pavić şi considerată un instrument al subversiunii discursului istoriografic? Teoriile postmoderniste, metodele de scriere adoptate de către Pavić sau interpretarea romanului prin prisma metaficţiunii istoriografice reprezintă doar câteva aspecte utile pentru formularea unui răspuns la întrebările noastre.

Urmărind modurile în care critica literară se raportează la *Dicţionarul khazar*, se poate remarca faptul că accentul este pus pe analiza formală a romanului, abordare motivată de larga paletă de interpretări pe care aceasta o permite, încărcată fiind de semnificaţie (Olah, 2012: 110).

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

Cealaltă parte a balanţei ce contrabalansează analiza formală este ocupată de elementele fantastice şi onirice. De asemenea, o atenţie deosebită este acordată elementului spiritual al romanului, cu incursiuni în cele trei religii (creştină, musulmană şi iudaică), dar şi în ereziile aferente acestora, Cristijan Olah elaborând un adevărat ghid privind acest aspect în cartea sa, *Knjiga-Bog. (Postmoderna) duhovnost u Hazarskom rečniku Milorada Pavića*. Textul *Dicţionarului khazar* este perceput drept teritoriul de ancorare teoretică a tridimensionalităţii operei literare, vizând raportul dintre autor, text şi cititor (Delić, 1991: 263) discutat de Octavia Nedelcu şi Pavel Rudjakov, Jovan Delić fiind criticul care oferă o amplă analiză al acestuia în studiul său, *Hazarska prizma*. În spaţiul românesc, Octavia Nedelcu şi Lidija Čolević publică în 2018 cea mai recentă lucrare, *Postmoderismul sârb*, cuprinzând comentarea unei părţi din opera lui Milorad Pavić. Cele două autoare precizează că, în ciuda succesului înregistrat de-a lungul timpului, critica literară românească l-a întâmpinat pe acest valoros scriitor „cu nedrept de puţine recenzii şi ecouri" (Nedelcu, 2018: 249).

Intitularea lucrării despre romanul lui Pavić, *Hazarska prizma* (*Prisma khazară*), dezvăluie modelul interpretativ adoptat de către Jovan Delić. Criticul compară *Dicţionarul khazar* cu o prismă cu trei feţe, cele de sus şi de jos reprezentând Evul Mediu, respectiv secolul al XX-lea, iar cea mijlocie – secolul al XVII-lea. Cele trei niveluri temporale sunt transgresate de personajele demonice, de unde şi aportul fantastic al operei. Pe lângă relevanţa formei triunghiulare, Delić subliniază încărcătura semantică a cifrei trei. Există aşadar împărţirea pe trei Cărţi (Roşie, Verde şi Galbenă) reprezentative pentru fiecare religie (creştină, islamică şi iudaică), trei niveluri temporale, trei înţelepţi paricipanţi la „gâlceava khazară" (monahul Constantin Chiril, dervişul Farabi Ibn Kora şi rabinul Isaac Sangari), trei cronicari ai acesteia (Metodiu, Al Bekri Spanyard şi Yehuda Halevi) şi cercetătorii „chestiunii khazare" din secolul al XVII-lea (Samuel Cohen, Yusuf Masudi, Avram Branković), respectiv din secolul al XX-lea (Dorota Schultz, Abu Kabir Muavi, Isajlo Suk), trei iaduri aferente celor trei religii, trei personaje diabolice menite să împiedice aducerea laolaltă a surselor creştine, islamice şi iudaice pentru alcătuirea dicţionarului khazarilor (Nikon Sevast, Yabir Ibn Aksani şi Efrosinia Lukarević) şi trei instanţe interşanjabile (autor, personaj şi cititor) (Delić, 1991: 91-104).

Identificând aspectele menţionate mai sus referitoare la receptarea *Dicţionarului khazar* în critica literară, scopul lucrării de faţă este acela de a analiza alte trei niveluri ale acestui roman – structural, documentar şi tematic – indispensabile pentru demonstrarea faptului că metafora palimpsestului regăsită în roman reprezintă mecanismul prin care discursul istoriografic este subminat. În demersul nostru analitic, vom avea în vedere elemente ale teoriei postmoderniste, iar pentru ilustrarea modului de reprezentare – metaficţiunea istoriografică. Prin urmare, vom analiza structura romanului-lexicon, tipul de surse utilizat în atestarea existenţei khazarilor pe scena istoriei, precum şi principalele teme desprinse din acestea, încheind prin prezentarea palimpsestului khazar identificat în cadrul aspectelor discutate.

În *Ficţiunea postmodernistă*, Brian McHale conturează particularităţile ficţiunii istorice „clasice" în antiteză cu cele ale scrierilor postmoderniste. Prin cele din urmă, istoria „oficială" este infirmată, elementele fantastice se îmbină cu istoria, anacronismele ocupând un loc însemnat (McHale, 2009: 145). Ficţiunea postmodernistă care utilizează „istoria apocrifă, anacronismul creativ, fantezia istorică" este numită de McHale „roman istoric revizionist" (*Ibidem*), iar de Linda Hutcheon – „denaturalizarea convenţiilor reprezentării trecutului în naraţiune – istorică şi ficţională" (Hutcheon, 1997: 64). După McHale, acest tip de roman revizuieşte atât „conţinutul documentelor oficiale, reinterpretându-le, adesea demistificând", cât şi „convenţiile şi normele înseşi ale ficţiunii istorice". Prin urmare, istoria apocrifă „face adăugiri la documentele oficiale, pretinzând că reface ceea ce s-a pierdut", parodiindu-le, sau „dislocă de tot istoria oficială" (McHale, 2009: 145-146). De asemenea, Linda Hutcheon consideră parodia, autoreferenţialitatea, ambiguitatea şi ironia caracteristice pentru ficţiunea postmodernistă (Hutcheon, 1997: 19). Inserţia fantasticului în naraţiunile romanelor istorice postmoderniste este interpretată de Dušan Živković în accepţiunea dorinţei de a schimba modul de percepere a istoriei (Dušan Živković, 2016: 94), Ana

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

Živković subliniind intenţia acestor tipuri de scriere de a destabiliza discursul istoric (Ana Živković, 2011: 607).

Relativizarea discursului istoric, chestionarea adevărului vehiculat de acesta şi a naturii reprezentării în proza postmodernistă sunt discutate în critica literară prin recurgerea la metaficţiunea istoriografică. Aceasta discreditează istoria, revizuind-o, reconstruind-o şi reinterpretând-o, aducând la lumină golurile acumulate de-a lungul timpului şi imposibilitatea cunoaşterii adevărului (Ana Živković: 608-609). De aceea, postmodernismul oferă şansa exprimării mai multor puncte de vedere, autorii acestui tip de ficţiune afirmând „pluralitatea adevărurilor" (Hutcheon, 2004: 109, 117), argument susţinut şi de Elena-Livia Craşovan în teza sa de doctorat (Craşovan, 2008: 99). Studiind relaţia dintre ficţiune şi istorie şi reprezantarea trecutului în proza postmodernistă, Cristijan Olah remarcă faptul că trecutul nu mai este referenţial istoriei deoarece aceasta a devenit autoreferenţială, postmodernismului revenindu-i rolul de a „curăţa" istoria de trecut pentru a o fixa în planul ficţiunii (Olah, 2012: 71-75). În altă ordine de idei, deoarece cunoaşterea trecutului este posibilă doar prin mijlocirea altor texte, Linda Hutcheon evidenţiază ideea că în prezent „nu dispunem decât de reprezentări ale trecutului", istoria ilustrând o „istorie a reprezentării" (Hutcheon, 1997: 62). Prin urmare, rolul metaficţiunii istoriografice este de a chestiona „natura reprezentării în istoriografie" prin apelul la mijloacele ficţiunii istorice postmoderniste inventariate mai sus, cărora le vom adăuga şi paratextul inserat în aceste tipuri de opere literare (Hutcheon, 1997: 54, 89).

Pentru a analiza reprezentările palimpsestului în *Dicţionarul khazar*, prin care vom evidenţia rolul său în subminarea ideii de discurs istoriografic, ne vom concentra mai întâi asupra structurii acestui roman-lexicon. Încadrând opera lui Milorad Pavić în perioadele „verii" şi „toamnei postmodernismului" sârbesc, specifice anilor '80 şi '90 ai secolului trecut, Octavia Nedelcu şi Lidija Čolević inventariază principalele particularităţi ale acestor creaţii literare, interesându-ne în mod special predilecţia autorilor pentru atenţia acordată formei şi inovaţiilor privind strategiile narative (Nedelcu, 2018: 235). În această privinţă, Milorad Pavić şi-a dovedit măiestria aducând pe scena literaturii sârbe diverse tipuri de romane în care a aplicat „principiul ars combinatoria", prin care, datorită posibilităţilor combinatorii, se permit diverse moduri de abordare şi interpretare (Dušan Živković, 2016: 66). Enumerăm câteva opere reprezentative în acest sens: romanul-lexicon (*Dicţionar khazar. Roman-lexicon în 100 000 de cuvinte*), roman-careu de cuvinte încrucişate (*Peisaj pictat în ceai*), roman-clepsidră (*Partea lăuntrică a vântului sau roman despre Hero şi Leandru*), roman-tarot (*Ultima iubire de la Ţarigrad*), roman-zodiac (*Mantia de stele. Ghid astrologic de ghicit*), roman-sertar chinezesc (*Cutia de scris*), roman-deltă (*Unicat. Cartea cu o sută de finaluri*) (Nedelcu, 2009: 193). Perioadei în care autorul sârb îşi publică romanele îi este, aşadar, specifică apariţia noilor forme literare prin îmbinarea cu forme nebeletristice (Delić, 1991: 93).

Conceput sub forma unui lexicon, romanul lui Pavić nu este împărţit pe capitole, ci pe articole de dicţionar. Încă de la început, ilustrează pagina de titlu a primei ediţii a lexiconului publicat de Joannes Daubmannus în 1691, specificând între paranteze că este vorba despre o revizuire, fapt ce determină chestionarea intenţiilor autorului. Fiind vorba despre o „revizuire" a unui document pierdut sau, în acest caz, distrus şi interzis de către Inchiziţie, se stabileşte un orizont de aşteptare ce vizează „istoria apocrifă" specifică ficţiunii postmoderniste teoretizate de Brian McHale. Îndemnul spre continuarea aventurii khazare, dar şi stabilirea raportului dintre autor şi cititor vine mai ales din pagina următoare celei amintite, în care Pavić îşi îngroapă „cititorul/ Care nu va deschide niciodată/ Această carte. Aici e mort pe vecie." (Pavić, 2004: 6).

Secţiunea următoare a romanului, *Observaţii preliminare*, în care autorul îşi pregăteşte publicul pentru contactul cu universul ficţional propus, este împărţită în alte patru subsecţiuni. Prima, *Istoricul Dicţionarului khazar* rezumă evenimentele importante din istoria khazarilor, explicând originea (în măsura în care este cunoscută prin documente), destinul acestora, dar şi al primului lexicon distrus, în jurul căruia se naşte o întreagă mitologizare. A doua secţiune a *Observaţiilor* o constituie *Structura dicţionarului* care oferă informaţii privind atât componenţa primului exemplar al lui Daubmannus care „era un soi de enciclopedie khazară, o culegere de

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

simple biografii sau de vieţi ale unor personalităţi care într-un fel sau altul au zburat pe bolta imperiului, precum un stol de păsări într-o încăpere" (Pavić, 2004: 17). Lexicograful celei de-a doua ediţii preia împărţirea primei variante în surse creştine, islamice şi ebraice, nerespectând însă ordinea alfabetică şi datele consemate conform calendarului fiecărei religii, cum s-a procedat iniţial. Prin afirmaţia că „materialul lui Daubmannus din secolul al XVII-lea nu e prea demn de încredere, ţine mult de legendă" (*Ibidem*), autorul îşi înscrie *Dicţionarul khazar* în ceea ce Brian McHale a numit „roman istoric revizionist", urmărind relativizarea şi demistificarea primului exemplar, blamând sursele din care acesta a fost construit. Că romanul este „o carte deschisă chiar şi atunci când se închide", pentru care autorul oferă câteva grile de lectură (poate fi parcurs, precum un dicţionar, la libera alegere a cititorilor, în diagonală, urmărind câte un concept în interiorul fiecărui dicţionar, articolele *Ateh*, *Kaghan*, *Gâlceava khazară* şi *Khazari*, marcate cu semnul triunghiului, regăsindu-se în toate cele trei variante. Restul articolelor sunt distinse prin semnul crucii, al Semilunii sau prin steaua lui David (Pavić, 2004: 20-21), orientând lectura prin cele trei părţi ale dicţionarului: creştină, islamică şi ebraică. De asemenea, „poveţele" oferite cititorului pot fi ignorate, lectura integrală a *Dicţionarului khazar* nefiind obligatorie. *Observaţiile preliminare* ale autorului sunt încheiate prin câteva *Fragmente (traduse din latină) care s-au păstrat din prefaţa ediţiei din 1691, distrusă anterior* vizând raportul dintre autor şi cititor. Prin elaborarea acestei introduceri a romanului, Pavić le transmite cititorilor bagajul necesar pentru călătoria prin multiplele perspective referitoare la destinul khazarilor, stabilind în acelaşi timp şi câteva repere pe care aceştia să le urmărească. Încredinţarea dicţionarului spre citirea după bunul plac nu face decât să le confere cititorilor un loc aparte în descifrarea sensurilor cărţii. După cum remarcă şi Jovan Delić, Pavić a încercat în toate operele sale să schimbe modul de a citi, plasându-şi cititorul în centrul atenţiei şi înzestrându-l cu un rol activ, ideea nefiind însă nouă deoarece se regăseşte în creaţiile lui Miguel de Unanumo, Ivo Andrić, Umberto Eco şi Luigi Pirandello (Delić, 1991: 262, 264).

Organizarea *Dicţionarului khazar* în cele trei părţi – *Cartea Roşie (Surse creştine privind chestiunea khazară)*, *Cartea Verde (Surse islamice privind chestiunea khazară)* şi *Cartea Galbenă (Surse ebraice privind chestiunea khazară)* atestă coexistenţa în cadrul aceluiaşi discurs, romanesc, în cazul acesta, a mai multor puncte de vedere care afirmă pluralitatea „adevărurilor" teoretizată de Linda Hutcheon. Evenimentele, personajele şi situaţiile descrise în cele trei secţiuni au fost „înfăţişate aici pe toate părţile" (Pavić, 2004: 10) tocmai pentru a submina discursul istoriografic diferit servit de cele trei religii privind „chestiunea khazară", fiecare înclinând balanţa în favoarea sa şi susţinând trecerea khazarilor la creştinism, islamism sau iudaism. Împărţirea romanului pe cele trei Cărţi are o puternică încărcătură semantică, dezvăluind incapacitatea cunoaşterii „adevărului textual istoric şi religios" deoarece, după cum observă şi Cristijan Olah, aceasta depinde de perspectiva din care este abordat (Olah, 2012: 110). Instabilitatea discursului istoric şi inexistenţa documentelor justificative ale trecutului khazar au contribuit la aplicarea instrumentelor ficţiunii postmoderniste şi ale metaficţiunii istoriografice atât în construcţia romanului, cât şi în deconstrucţia discursului istoriografic din cadrul acestuia.

Elemente ale metaficţiunii istoriografice sunt evidenţiate şi în secţiunea *Apendice I* plasată după cele trei dicţionare conţinând destăinuirile lui Teoctist Nikoljski patriarhului din Peć Arsenije III Čarnojević ce vizează recunoaşterea falsificării unor documente religioase. Nikoljski simte nevoia de a face adăugiri personale vieţilor sfinţilor transcrise, ajungând chiar să inventeze şi alţi pustnici. Copiind viaţa Sfântului Petar Koriški, „care după cinci zile de post văzuse lumina vieţii", pisarul mărturiseşte că „în loc de cinci eu am scris cincizeci de zile" (Pavić, 2004: 328). Istoria apocrifă vehiculată de acest personaj reconstruieşte discursul religios şi istoric, Pavić demonstrând că este vorba despre utilizarea nu atât a reprezentărilor faptelor istorice, cât a istoriei reprezentării. De asemenea, se atrage atenţia asupra avântării lectorului în interpretarea literală a oricărui tip de text, exemplu fiind în acest sens moartea monahului Longhin care „trecuse la postul mare" asemenea Sfântului Petar Koriški din falsa biografie (Pavić, 2004: 328).

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

Al doilea *Apendice* al *Dicţionarului khazar* reprezintă declaraţia chelneriţei Virginia Ateh extrasă din procesul-verbal privind audierea martorilor în cazul asasinării lui Abu Kabir Muavi, cercetător al chestiunii khazare, la hotelul Kingston din Istambulul anului 1982.

Romanul se încheie printr-un calcul menit să elucideze rolul celor trei peronaje demonice implicate în asasinarea oamenilor de ştiinţă dr. Isajlo Suk şi dr. Abu Kabir Muavi. 1689 reprezintă anul întâlnirii cercetătorilor problemei khazare din secolul al XVII-lea, iar adăugând numărul 293, rezultatul obţinut trimite la cel de-al treilea nivel temporal la romanului, la anul 1982. După cum a considerat şi Jovan Delić (Delić, 1991: 98), personajele demonice prezente în planul secolului al XVII-lea transgresează în ultimul plan, metamorfozându-se în familia belgiană.

Parodierea structurii unei opere ştiinţifice se realizează în romanul lui Pavić prin integrarea documentelor precum extrasul din procesul-verbal prezentat mai sus, diverse rapoarte, elemente paratextuale – note de subsol şi trimiteri bibliografice conţinând atât informaţii veridice, cât şi false, dar şi imagini grafice zugrăvind portrete ale sfinţilor sau obiecte ce atestă existenţa khazarilor în istorie. Imitarea unui adevărat lexicon se remarcă prin trimiterea de la articolul *Branković Grgur*, aflat la pagina 66, la altul de la pagina 107, prin menţiunea „vezi *Stâlpnicul*”, romanul încheindu-se printr-o listă completă a articolelor cuprinse în cele trei Cărţi. Având în vedere aceste inserţii în opera supusă studiului, considerăm motivată afirmaţia lui Sava Babić că „*Dicţionarul khazar* este şi parodia enciclopediei” (Babić, 2000: 164). În viziunea aceluiaşi critic literar, *Observaţiile preliminare* şi *finale* reprezintă instrumentarul folosit de Pavić pentru conducerea cititorului în interiorul universului ficţional, dar şi în exteriorul acesteia (Babić, 2000: 77).

Nivelul documentar, al doilea supus studiului în lucrarea de faţă, dezvăluie ludicul ce caracterizează utilizarea surselor în scrierea *Dicţionarului khazar*, precum şi diversitatea acestora. După cum am arătat mai sus, însăşi împărţirea lexiconului în cele trei Cărţi solicită utilizarea a trei tipuri de izvoare – creştine, islamice şi iudaice, fiecare secţiune cuprinzând trimiteri bibliografice sau „istorioarele” aferente religiei pe care o reprezintă. Spre exemplu, în cadrul Cărţii Roşii, lexicograful, apelând la intertext (Dušan Zivković, 2016: 262), include alte trei surse creştine referitoare la „gâlceava khazară”, preluate şi ele din biografia lui Chiril sau din prima ediţie a lui Daubmannus, prezentântând acelaşi rezultat, convertirea khazarilor la creştinism, însă diferenţiindu-se prin conţinutul relatat (Pavić, 2004: 75-80).

Pentru crearea palimpsestului în dicţionarul său, prin inserarea multiplelor „adevăruri” date tocmai de multitudinea de surse documentare şi diferenţierea dintre conţinutul acestora, Milorad Pavić a apelat la „cronici bizantine, cărți de călătorie și lucrări geografice arabe, mărturii evreiești, opere literare, legende”, după cum notează şi Jasmina Mihajlović (Mihajlović, 1992). Viziunea globală asupra destinului khazarilor este redată la începutul romanului, în secţiunea *Istoricul Dicţionarului khazar* (Pavić, 2004: 9-16). Încă din prima frază autorul mizează pe incertitudine, cititorul aflând că „gâlceava khazară”, evenimentul-cheie al romanului, s-a petrecut „prin secolul al VIII-lea sau al IX-lea al erei noastre (ori au fost mai multe asemenea evenimente)”. Conform lexicografului, care, în construirea unui discurs coerent despre acest popor prin formule de tip „se ştie că”, îmbină diverse izvoare, documente sau legende, khazarii au ocupat, între secolele al VII-lea şi al X-lea, porţiunea dintre Marea Caspică şi Marea Neagră, întemeind un imperiu puternic şi propovăduind o religie necunoscută astăzi. De asemenea, necunoscută este şi originea acestora, urmele lămuritoare fiind îndoielnice, apelându-se în acest sens la scrierile lui Teofan sau *Cronica lui Nestor*, dar şi la formule de tipul „ există credinţa că”, „într-o altă istorioară” şi „tot legenda zicea că” (Pavić, 2004: 96-97). Prin acestea, contrar aşteptărilor, textul îşi pierde veridicitatea, cele relatate dobândind un efect specific legendei. În urma lor a rămas doar un cimitir pe malul Dunării, Čelarevo, dar despre care Pavić notează că „nu se ştie dacă este într-adevăr khazar”. Imperiul khazar a fost dărâmat de o căpetenie rusă, Sviatoslav, în secolul al X-lea. Cauza dispariţiei acestui neam de pe scena istoriei pare să fie renunţarea la credinţa lor în faoarea trecerii la iudaism, creştinism sau islamism. Una dintre acestea a fost adoptată în urma gâlcevei khazare în cadrul căreia monahul Constantin Chiril, dervişul Farabi Ibn Kora şi rabinul Isaac Sangari şi-au confruntat argumentele în vederea tălmăcirii visului kaghanului (suveranului khazar) şi obţinerii convertirii

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

khazarilor la religia pe care o reprezintă. Polemicile durează până în prezent, în ciuda faptului că neamul khazar a dispărut, existând doar în discursul Celorlalţi. Cu acest prilej, Pavić a redeschis problema reprezentării specifică metaficţiunilor istoriografice, cunoaşterea trecutului khazarilor fiind accesibilă doar prin recursul la alte reprezentări, adică prin mijlocirea istoriei reprezentării.

Milorad Pavić inventariază produsele ştiinţifice şi folclorice diverse referitoare la existenţa khazarilor, ilustrând o bogată istorie a reprezentării. De aceea, putem considera ambiţia vânătorilor de vise de aflare a Adevărului absolut prin încropirea trupului lui Adam pe Pământ drept o metaforă pentru incapacitatea culegerii tuturor informaţiilor privind trecutul omenirii. Chiar dacă aceştia pot pătrunde în visele celor vii pentru a ajunge la Dumnezeu, le este imposibil să le reconstituie pe ale celor morţi. Printr-un astfel de discurs, Pavić aduce în lumină golurile lăsate de coexistenţa mai multor perspective ale istoriei, variante ce întăresc existenţa palimpsestului în *Dicţionarul khazar*. În această privinţă, suntem de acord cu argumentul criticului Pavel Rudjakov că eşecul vânătorilor de vise este menit să demonstreze că neputinţa cunoaşterii Adevărului conduce la naşterea marilor valori culturale, îmbogăţite cu elemente de mit şi legendă (Rudjakov, 1998: 14).

Mai multe tipuri de izvoare consolidează nivelul documentar al romanului: mărturii, liste bibliografice oferite de autor, traduceri, cronici, rapoarte, scrisori, legende, obiecte atribuite khazarilor, dar şi prin perspective multiple asupra personajelor oferite de relatări subiective ale acestora. Observăm ambivalenţa mărturiilor considerate a fi adevărate, în cazul relatării consecinţelor dărâmării imperiului de către rusul Sviatoslav: „Martori oculari aveau să consemneze că umbrele caselor din capitala khazară nu voiau să se năruie, deşi nici un zid nu mai era în picioare” (Pavić, 2004: 11). Lexicograful însuşi va consemna caracterul fals al mărturiilor privind dispariţia lui Cohen din Dubrovnik care au fost depuse de martori mituiţi. După cum se precizează la începutul romanului, în elaborarea primei variante a *Dicţionarului khazar* au fost studiate numeroase obiecte despre care se credea că fac referire la trecutul khazarilor:

> „specimene numismatice triunghiulare, nume crestate pe inele antice, desene pe ulcioare din sare, corespondenţă diplomatică, portrete de scriitori având în plan secund cărţi ale căror cotoare au fost minuţios cercetate cu lupa, apoi rapoarte de spionaj, testamente, glasul papagalilor din zona Mării Negre, despre care se zice că vorbesc acea limbă khazară de mult dispărută, picturi cu temă muzicală [...] şi chiar o epidermă umană tatuată, fără a mai pune la socoteală materialul de arhivă de provenienţă bizantină, ebraică şi arabă” (Pavić, 2004: 12-13).

Toate aceste surse enumerate în primele pagini ale romanului pot fi interpretate drept o hartă conceptuală utilă lexicografului în elaborarea variantei sale a *Dicţionarului*. Majoritatea obiectelor enumerate în fragmentul citat sunt transferate din secolul al XVII-lea, în care problema khazară a stârnit interesul cercetătorilor, în secolul al XX-lea, când dr. Abu Kabir Muavi le achiziţionează din vechi anunţuri publicitare, marcând prin acţiunile sale existenţa anacronismelor specifice ficţiunii postmoderniste teoretizate de Brian McHale. O sursă importantă în transmiterea fragmentelor din *Dicţionarul khazar* al prinţesei Ateh şi a limbii khazare o constituie papagalii trimişi de aceasta în lume pentru a le feri de uitare. Deoarece papagalul lui Avram Branković „recita nişte versuri într-o limbă neînţeleasă” (Pavić, 2004: 209-220) în secolul al XVII-lea, planul prinţesei khazare nu pare să fi eşuat, autorul parodiind astfel strategia de conservare a istoriei unui popor. Prin urmare, având în vedere accepţiunea postmodernistă a romanului, şi aceste păsări pot fi considerate izvoare ce atestă existenţa khazarilor pe scena istoriei.

Paratextul, regăsit sub forma notelor de subsol, conţine sugestii bibliografice, asigurând veridicitatea evenimentelor prezentate. Spre exemplu, informaţiile suplimentare privind literatura despre khazari pot fi căutate de cititori în studiul *The Khazars, a bibliography* publicat în 1939, despre istoria acestora, în monografiile lui M.I. Artamonov, sau a evreilor khazari publicată de D.M. Dunlop la Princeton în 1954 (Pavić, 2004: 10). De asemenea, la finalul articolului *Chiril*, se regăseşte o altă listă de lucrări referitoare la acest personaj, delimitată de restul textului prin subtitlul *Bibliografie. Literatură primară* (Pavić, 2004: 74). Lexicograful emite şi judecăţi de valoare în privinţa izvoarelor citate, după câteva pagini, în articolul *Metodiu din Salonic*, regăsindu-se trimiterea la cel mai credibil izvor: „sursa creştină cea mai temeinică privitoare la gâlceava khazară rămâne biografia lui Constantin Filosoful (Chiril) scrisă în slavă de mâna lui Metodiu”

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

(Pavić, 2004: 96). În concordanţă cu specificul metaficţiunilor istriografice, autorul *Dicţionarului khazar* sintetizează şi compară sursele contradictorii utilizate (Dušan Zivković, 2016: 292), servind cititorului un pseudodocument, palimpsestul khazar.

Nivelul tematic aflat în strânsă legătură cu cel structural şi documentar îl vom studia tot prin prisma metaforei palimpsestului. Pe lângă conţinutul surselor prezentate mai sus, *Dicţionarul khazar* prezintă şi tema „Marelui pergament" numit şi „enciclopedia vie a khazarilor" (Pavić, 2004: 88). În termenii metaficţiunii istoriografice, prin intermediul acestui izvor, istoria khazarilor este revizuită deoarece aceştia obişnuiau să consemneze marile evenimente ale existenţei lor ca popor prin tatuaje executate pe pielea solilor, metodă ineficientă pe termen lung, ce permite apariţia variantelor ulterioare a „adevărului". Având în vedere particularităţile romanului istoric revizionist teoretizat de către Brian McHale, lexiconul lui Pavić reinterpretează datele stocate în „Marele pergament", demistificându-le mai întâi prin sublinierea efemerităţii discursului istoric khazar, dar şi prin redarea surselor referitoare la acesta. Conform surselor greceşti, solul a fost trimis la curtea împăratului bizantin Teofil unde transmite istoria poporului pe care îl reprezintă începând cu cel de-al treilea an khazar deoarece datele erau trunchiate, rezultat al mutilării pe care corpul său a suferit-o, istoria lor începând din secolul al VII-lea, de când se aflau în expediţiile împotriva Persiei alături de împăratul bizantin Heraclius. Următorii trei mari ani khazari redau războaiele cu bulgarii înfrăţiţi şi pe cele din timpul împăratului bizantin Justinian al II-lea, al şaptelea an khazar, însemnat pe pântecul solului, ilustrând un alt aspect de tipul palimpsestului: un alt popor îşi însuşeşte acelaşi nume pentru a profita de el. Chiar dacă solul khazar luptă pentru validarea sa drept adevăratul trimis khazar ce prezintă „adevărata" variantă a istoriei, informaţiile comunicate de el diferă în funcţie de context şi de scopul urmărit. De asemena, lexicograful inventariază date referitoare la acest document viu din patru surse diferite: pielea tatuată a fost jupuită şi conservată precum un atlas, un braţ reprezentând cel de-al doilea an khazar a fost plătit în aur de un demnitar grec, solul s-a întors de câteva ori în capitala khazară pentru ca istoria să fie corectată sau chiar solul ar fi fost înlocuit purtând versiunea adăugită a „Istoriei" (Pavić, 2004: 88). În cele din urmă, mâncărimile cauzate de convieţuirea cu istoria cauzează moartea eliberatoare a solului, prin care acesta se „curăţă de istorie" (Pavić, 2004: 89).

O altă temă desprinsă din analiza vizând straturile palimpsestului în romanul propus studiului este cea a identităţii. Aceasta se conturează prin metafora „feţei khazare" atribuită prinţesei Ateh despre care legendele transmit că „avea şapte chipuri precum cele şapte feluri de sare" (Pavić, 2004: 29), obişnuind să se machieze în fiecare dimineaţă după un alt model. Alte legende consemnează că aceasta nu era frumoasă, dar făcea tot posibilul să pară astfel. De asemenea, un împărat bizantin din secolul al IX-lea îl numeşte pe filosoful şi patriarhul Fotie „faţă khazară". După versiunea editorului Daubmannus, deoarece khazarii se trezeau „dimineaţa preschimbaţi, cu câte un chip absolut neştiut", aceştia aveau „fizionomie khazară", fiind „greu de ţinut minte" (Pavić, 2004: 30). Comentând această metaforă, Cristijan Olah argumentează că nu este decât un instrument prin care se motivează dispariţia khazarilor din istorie (Olah, 2012: 133), renunţând la propria identitate pentru a adopta altele, dovadă fiind convertirea la una dintre cele trei religii prezentate.

Apelând la teoriile postmoderniste şi la cele ale reprezentării specifice metaficţiunilor istoriografice, lucrarea de faţă a propus un alt model de interpretare a *Dicţionarului khazar*, prin prisma metaforei palimpsestului. Cu o astfel de operă literară care înglobează tema cotroversată a destinului poporului khazar, Milorad Pavić îşi înscrie lexiconul în ceea ce Brian McHale a numit „roman istoric revizionist". Studiul celor trei niveluri ale acestuia, structural, documentar şi tematic, pe care le-am considerat straturi ale palimpsestului khazar, dezvăluie mecanismele de subminare a discursului istoriografic apelând la metode utilizate în proza postmodernistă şi în metaficţiunile istoriografice.

Primul nivel al palimpsestului este cel al structurii *Dicţionarului khazar*. Prin analiza acestuia, am remarcat faptul că încă de la începutul romanului autorul îşi atenţionează cititorii în privinţa caracterului scrierii al cărei sens îl vor descoperi rearanjând informaţiile din articolele de

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

dicţionar. Cele trei Cărţi (Roşie, Verde şi Galbenă) atestă coexistenţa mai multor puncte de vedere privind acelaşi eveniment istoric, „gâlceava khazară" şi, corelativ, incertitudinea discursului propagat de acestea.

Următoarea secţiune a lucrării, referitoare la sursele documentare utilizate de lexicograf în reconstituirea celei de-a doua versiuni a *Dcţionarului khazar*, a fost cea mai rodnică în ceea ce priveşte caracterul divers al acestora şi al comparaţiei cu palimpsestul. Existenţa celor trei reprezentări diferite ale istoriei aferente celor trei religii, creştine, islamice şi iudaice, solicită culegerea datelor referitoare la „gâlceava khazară" din trei izvoare diferite. Pavić nu s-a rezumat la redarea celor oficiale, inserând şi elemente specifice ereziilor, însă care nu au constituit obiectul cercetării de faţă. De la mărturii, trimiteri bibliografice în notele de subsol sau la finalul articolelor de dicţionar, rapoarte, scrisori, până la alcătuirea de liste cuprinzând obiecte khazare, autorul romanului urmăreşte obţinerea veridicităţii celor relatate, efectul fiind însă invers. Cu cât oferă mai multe variante din diverse surse, cu atât conţinutul dicţionarului pare mai fabulos, împletindu-se cu mitul şi legenda. De asemenea, în urma inventarierii informaţiilor, lexicograful le compară, emiţând judecăţi privind veridicitatea acestora. Rezultatul obţinut la final este o reconstituire a primei variante pierdute a dicţionarului lui Daubmannus, o „istorie apocrifă", în termenii lui Brian McHale, ce aduce la lumină golurile lăsate de trecerea timpului şi de multitudinea interpretărilor.

„Ficţionalizarea istoriei" (White, 1986: 99) se produce din cauza incapacităţii de a afla adevărul iniţial deoarece cunoaşterea trecutului este posibilă doar prin mijlocirea altor texte. În acest sens, dovadă este cel de-al treilea nivel al palimpsestului khazar, cel tematic. „Marele pergament" este, prin efemeritatea sa, reprezentarea parodică a discursului istoric khazar. Disponibilitatea pentru convertirea la o altă religie, de a se trezi în fiecare dimineaţă cu o altă înfăţişare, dar şi uitarea principalelor repere istorice conduc la viziunea pesimistă a pierderii atât a identităţii, cât şi a dreptului la cuvânt, devenind obiect al dezbaterilor Celorlalţi, cu o existenţă textuală, generatoare a metaforei palimpsestului khazar.

BIBLIOGRAPHY

BABIĆ, Sava (2000) *Milorad Pavić mora pričati priče*, Stylos, Novi Sad.

CRAŞOVAN, Elena-Livia (2008) *Realismul magic. Arhitext, arhitectură, arhivă*, Teză de doctorat, Timişoara.

DELIĆ, Jovan (1991) *Hazarska prizma. Tumačenje proze Milorada Pavića*, Prosveta, Beograd.

HUTCHEON, Linda (1997) *Politica postmodernismului*, Editura Univers, Bucureşti.

HUTCHEON, Linda (2004) *A Poetics of Postmodernism. History Theory, Fiction*, Routledge, New York şi Londra.

MCHALE, Brian (2009) *Ficţiunea postmodernistă*, Editura Polirom, Iaşi.

MIHAJLOVIĆ, Jasmina (1992) *Priča o duši i telu. Slojevi i značenja u prozi Milorada Pavića*, Prosveta, Belgrad, disponibil la adresa http://www.rastko.rs/knjizevnost/pavic/jmihajlovic-dusa_telo.html#_Toc513018697, accesat la data de 14.02.2019

NEDELCU, Octavia (2009), *Ipostaze (post)moderniste în literaturile sârbă şi croată*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucureşti.

NEDELCU, Octavia (coord.) (2018) *Postmodernismul în literaturile slave*, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucureşti.

OLAH, Cristijan (2012) *Knjiga-Bog. (Postmoderna) duhovnost u Hazarskom rečniku Milorada Pavića*, Institut za književnost i umetnost, Belgrad.

PAVIĆ, Milorad, *Dicţionar khazar: roman-lexicon în 100 000 de cuvinte*, Paralela 45, Piteşti.

RUDJAKOV, Pavel (1998) *Istorija kao roman: Ivo Andrić, Meša Selimović, Miloš Crnjanski, Milorad Pavić*, Zavod za udžbenike, Belgrad.

WHITE, Hayden (1986) *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)

ŽIVKOVIĆ, Ana (2011) *Hazarski rečnik Milorada Pavića kao istoriografska metafikcija*, în *Radovi filozofskog fakulteta filološke nauke* 13, Knjiga 1, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski Fakultet Pale, Pale, pp. 607-622.
ŽIVKOVIĆ, Dušan R. (2016) *Otvoreni lavirinti. Eko i Pavić*, Filum, Kragujevac.

BDD-A29568 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:55:57 UTC)